
ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ НІМЕЧЧИНИ: РІШЕННЯ У СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ

Гукалова Ірина

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-714-7-30>

ВСТУП

Дослідження досвіду відновлення Німеччини після Другої світової війни є дуже актуальним. Німеччина двічі за XX ст. ставала агресором і здійснювала терор у Європі, тож процес її післявоєнного відновлення означав вирішення не лише економічних чи міграційних питань або відбудову територій, а й формування принципово нової суспільної культури в умовах тих санкцій і обмежень, які були накладені на неї державами-переможцями. Контроль та урядування здійснювалися також ними. Проводячи паралелі з актуальним повномасштабним російським вторгненням в Україну, відзначимо, що німецький повоєнний досвід може бути затребуваним, насамперед, Росією як країною-агресором. Водночас Україна також може скористатися цим досвідом, передусім у сфері економічних перетворень та практичної відбудови зруйнованих міст і регіонів.

1. Руйнування території та передумови відновлення

Після війни Німеччина перестала існувати як незалежна держава, вона була окупована, а частина її територій відірвана. Тим гострішим було завдання відновлення економіки, відродження промислового виробництва, сільського господарства, торгівлі, фінансової та банківської систем, повернення життя народу до мирного укладу та нового розвитку системи державного управління. Увесь комплекс завдань щодо відновлення країни окупаційне, а потім і нове німецьке керівництво повинно було вирішувати під тиском політичної ситуації, коли істотно загострилися протиріччя між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції й фактично відбувся поділ країни.

У чотирирічний період після війни територія Німеччини була розділена між чотирма державами: США, Великою Британією, Францією і СРСР, які керували країною через спільний орган – Союзна контрольну комісію.

Розділ Німеччини на окупаційні зони відповідав колишнім кордонам адміністративно-територіального її поділу (за винятком Пруссії). Через два роки США та Британія об'єднали підконтрольні їм території, утворивши Бізонію. Ще через рік, у 1948 р., землі під адміністрацією Франції об'єдналися з Бізонією, утворивши Тризонію. Це стало основою нової держави – ФРН. Територія, що дісталася радянській окупаційній владі, була меншою: її основу становили п'ять східно-німецьких провінцій і земель, заснованих на місці чотирьох колишніх прусських провінцій (Померанія, Бранденбург, Саксонія і Сілезія) і трьох колишніх земель (Мекленбург, Тюрінгія і Саксонія), що мали різну історичну долю і правовий статус. Місто Берлін (відповідно до Ялтинських угод) фактично було виділено з радянської зони і передано під управління чотиристоронньої союзної комендатури та підконтрольного їй магістрату Великого Берліна. Частина земель Третього рейху була відрізана: Ельзас і Лотарингія повернулися до Франції; Східна Пруссія стала Калінінградською областю у складі СРСР; Пруссія, Померанія та Гданськ відійшли Польщі, Судети – Чехословаччині. Німці зі Східної Пруссії, Судетської області та інших територій вимушено прямували як у Західну, так і у Східну Німеччину, де війною вже була суттєво порушена статева структура населення: мільйони чоловіків загинули на фронті, перебували у полоні або зникли під час війни. Саме тому у перші часи після війни переважно жінкам і демонтажним компаніям, які пережили війну, довелося відновлювати економіку та міста Німеччини.

Після війни Німеччина лежала в руїнах, промислове виробництво було на рівні третини від довоєнного. Виробництво продуктів харчування на душу населення у 1947 р. становило лише 51% від рівня 1938 р.¹. Життєвий рівень упав, гроші знецінилися, грошова маса не мала товарного покриття, поширювався бартерний товарообіг. Спостерігався дефіцит базових продуктів харчування, одягу та пального, були введені картки на продовольство. Особливо важкою була зима 1946/47 років. Вона увійшла в історію як «голодна зима», коли понад 400 тис осіб загинули від голоду чи замерзання².

Найбільш гострим було житлове питання, тому що значна частина житлового фонду була зруйнована. За даними науковців Інституту регіональної географії у Лейпцигу, з 18,8 млн квартир Німецького Рейху 4,8 млн були зруйновані або пошкоджені з утворенням 400 млн м³ завалів, унаслідок чого 13 млн жителів залишилися без даху над головою. Деякі великі міста, які майже до кінця війни залишалися неушкодженими

¹ Судачек Д. Післявоєнна відбудова ФРН. *Центр Дністрянського*. 12 вересня 2022 р. URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-germany>

² Meier M. Wiederaufbau und Wirtschaft in der direkten Nachkriegszeit. 20.April 2022. URL: <https://www.zukunft-braucht-erinnerung.de/wiederaufbau-und-wirtschaft-in-der-direkten-nachkriegszeit/>

(Магдебург, Дрезден, Хемніц, Дессау та Плауен, а також середні міста Ханау та Пфорцгайм), в останні місяці війни були зруйновані вогняними бурями союзних авіаударів. Просторовий розподіл збитків був дуже гетерогенним, що визначалося перебігом повітряної війни і наземними боями на завершальному етапі за завоювання Рурської області та Берліна. Зокрема, на території майбутньої НДР було повністю зруйновано 9,4% житлового фонду від його обсягу у 1939 р., тоді як на території Федеративної Республіки Німеччина втрати становили 18,5%³. Разом із цим багато промислових підприємств після війни вціліли, сільські та гірські райони також уникли масованих ударів.

Війна вплинула на великі, середні і малі міста Німеччини. Слід відзначити, що з 54 великих міст (1939 р.) лише Любек, Вісбаден, Галле та Ерфурт пережили Другу світову війну з відносно невеликими пошкодженнями. У рейтингу процентних утрат житлового фонду на першому місці за статистикою збитків знаходилися Вюрцбург (75%), за ним ідуть Дессау, Кассель, Майнц і Гамбург. Зі 151 середніх міст приблизно третина зазнала повного знищення понад 20% житлового фонду. Найбільше постраждали Пренцлау у Бранденбурзі та Дюрен у Північній Рейн-Вестфалії з понад 80%, за ними йдуть Пфорцгайм у Баден-Вюртемберзі, Ганау у Гессені, Цвайбрюккен у Рейнланд-Пфальці та Емден у Нижній Саксонії. Із малих міст 93 пережили значні воєнні руйнування. Особливо сильні руйнування зазнали центри міст, які з 1942 р. були ключовими цілями бомбардувань. У таких містах, як Дрезден, Кельн, Ессен, Дортмунд, Ганновер, Нюрнберг, Хемніц, Мюнстер, Золінген, Дармштадт і Бремерхафен центри були майже повністю знищені⁴. Відсутність ППО та ефективних сховищ була причиною таких колосальних утрат.

Відзначимо, що однією з найважливіших передумов відновлення є візуалізація рівня руйнувань і збитків. Зокрема, на с. 89 Національного атласу Німеччини (том 5: Села і міста) вміщено карту, яка засвідчує рівень руйнувань міст Німеччини протягом війни (рис. 1): для ілюстрації наслідків авторами було вибрано два показники – ступінь руйнувань міст та масштаби руйнувань їхніх центрів. Картографічна візуалізація наслідків бомбардувань здійснювалася протягом усього післявоєнного періоду, вона стала одним із найважливіших складників у роботі над Національним атласом у 2000-х роках і атрибутом історичної пам'яті.

³ Bode, V. (2002) «Kriegszerstörung und Wiederaufbau deutscher Städte nach 1945», in Institut für Länderkunde (ed.) Nationalatlas Bundesrepublik Deutschland. Vol. 5: Dörfer und Städte (Spektrum Akademischer, Heidelberg) 88–91.

⁴ Bode, V. (2002) «Kriegszerstörung und Wiederaufbau deutscher Städte nach 1945», in Institut für Länderkunde (ed.) Nationalatlas Bundesrepublik Deutschland. Vol. 5: Dörfer und Städte (Spektrum Akademischer, Heidelberg) 88–91.

Рис. 1. Воєнні руйнування міст Німеччини, 1939–1945 рр.
 (карта з т. 5 Національного атласу Німеччини, автори – В. Бодє, К. Ханевинкель, Інститут регіональної географії, Лейпциг, 2002 р.)⁵

⁵ Bode, V. (2002) «Kriegszerstörung und Wiederaufbau deutscher Städte nach 1945», in Institut für Länderkunde (ed.) Nationalatlas Bundesrepublik Deutschland. Vol. 5: Dörfer und Städte (Spektrum Akademischer, Heidelberg) 88–91.

Зразу після капітуляції Німеччини в західних країнах існувало дві протилежні точки зору на її долю. Перша – так званий **каральний підхід, або план Моргентау**. Міністр фінансів США Генрі Моргентау запропонував перетворити Німеччину на аграрну країну та ліквідувати її промисловість, щоб унеможливити відродження німецької військової могутності. Головна ідея – деіндустріалізація, контроль за видобутком і переробкою сировини (насамперед залізної руди), а також поділ Німеччини на кілька дрібних, економічно слабких держав. Такий підхід застосовувався близько чотирьох років, поки не стало зрозуміло, що політика послаблення Німеччини створює більше проблем, аніж вирішує, а стратегічне значення країни для стабілізації усього європейського господарства є великим. На той момент СРСР почав посилювати свій вплив у Східній Європі, а підтримка лівих сил, зокрема комуністів, у західних країнах зростала.

У зв'язку із цим у США було ухвалено інший підхід: Німеччина мала стати частиною нового економічного порядку, що спирається на ринкову економіку та інтеграцію із Заходом. Так з'явився **План Маршалла** (Дж. Маршалл – тодішній державний секретар США, який у 1947 р. оголосив Програму відновлення Європи на чотири роки, згодом названу «Планом Маршалла», яка була прийнята Конгресом США у 1948 р.). Загальна сума асигнувань, виділених у рамках економічної допомоги за Планом 16 країнам Європи, становила з квітня 1948 по грудень 1951 р. близько 12,4 млрд доларів, із яких на Західну Німеччину було виділено 1,3 млрд. Кошти були витрачені на заміну застарілого обладнання, оновлення виробництва, створення нових галузей економіки (нафтохімії, електроніки тощо), що сприяло прискореній індустріалізації відсталих регіонів. Спочатку План Маршалла передбачав можливість – нехай чисто теоретичну – надання допомоги і державам Східної Європи та СРСР. Але Москва не погодилася взяти участь у перемовинах через загрозу радянському суверенітету. Відповідно, План перетворився на програму відновлення винятково західної частини Європи і Західної Німеччини. Майбутній НДР не дісталося ні цента з американських кредитів.

Окрему значну роль відіграли грамотна монетарна політика (грошова реформа і введення німецької марки), політична воля запроваджувати реформи (запуск вільного ринку) і конкретні постаті, які зробили свій внесок у майбутнє «німецьке економічне диво». У 1948 р. міністром економіки Людвігом Ерхардом та міністром фінансів Фріцом Шаффером утілюються в життя три взаємопов'язані реформи: грошова, цінова та податкова. Їхня мета – звільнення від маси знецінених грошей, відміна регулювання цін та розподілу, пільгове оподаткування дрібного і середнього бізнесу, захист прав споживача та свободи підприємництва.

Хоча здійснювалися вони методом «шокової терапії», позитивні наслідки німецька економіка почала відчувати вже впродовж першого року їх реалізації⁶. Поступово було подолано злидні (зникли натовпи погано одягнених і голодних людей, плавно скорочувалося безробіття), почалося зростання виробництва, імпорту та експорту.

Зауважимо, що реалізація Плану Маршалла в довготривалій перспективі фактично дала змогу створити військово-політичний блок НАТО та Європейський Союз. Історія об'єднаної Європи почалася зі спеціально заснованої для розподілу американської допомоги й проведення спільних проєктів Адміністрації Економічного Співробітництва. У 1950-х роках дана структура стала основою для утворення Європейського Економічного Співтовариства.

Паралельна **політика примирення** уможливила реінтеграцію громадян Німеччини у глобальну спільноту. Діяли програми обміну, інформаційні центри Великої Британії «Міст», програми міст-побратимів. Німці, як і сама Німеччина, із вигнанців перетворилися на повноправних партнерів. Політика примирення також полягала у репараціях, які виплачувала Німеччина. Загальний розмір репарацій був оголошений на Ялтинській конференції і становив 20 млрд дол. США (половина мала відійти СРСР)⁷.

На тлі цього дії окупаційної влади в різних окупаційних зонах істотно відрізнялися: західні союзники пропонували плани відродження економіки Німеччини, а СРСР наполягав на збільшенні репарацій і всенародному референдумі щодо унітарного або федеративного її устрою. Згодом (у 1948 р.) припинила свою діяльність Союзна контрольна рада, і СРСР перекрив сухопутні та річкові шляхи між Західним Берліном та Західною Німеччиною⁸. Тоді як у Західній Німеччині приступили до реалізації Плану Маршалла, СРСР розпочав блокаду Берліна, таким чином відреагувавши на запровадження нової німецької марки і політику союзників протистояти комуністичній ідеології. Відповіддю з боку союзників стала гуманітарна операція «Повітряний міст» із постачання продукції до Західного Берліну літаками, яка тривала майже рік до зняття блокади. Усі ці події передували утворенню у 1949 р. Федеративної Республіки Німеччина і Німецької Демократичної Республіки, які в подальшому характеризувалися не лише

⁶ Вербова О. Повоєнна відбудова економіки України на засадах сталого інноваційного розвитку: досвід Західної Німеччини. *Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи* : міжнародна колективна монографія / гол. ред. д.е.н. В. В. Небрат ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2023. С. 129–145. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>

⁷ Судачек Д. Післявоєнна відбудова ФРН. *Центр Дністрянського*. 12 вересня 2022 р. URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-germany>

⁸ Каспрук В. Післявоєнне відродження Німеччини. 11 червня 2013 р. URL: <https://viktorkaspruk.wordpress.com/2013/06/11/післявоєнне-відродження-німеччини-2/>

різними ідеологіями розвитку, а й різними підходами до регіональної політики, містобудування і відновлення.

Відлік власне планування відновлення почався не з 1945 р., а з років війни. Після її закінчення Німеччина мала непогані передумови для успішної реконструкції, але тотальна бідність, наплив біженців, нестача матеріалів та відтік найвідоміших архітекторів за кордон не дали змоги цим можливостям розвинутиися відразу, тому відбудова мала свої етапи.

2. Кейс Федеративної Республіки Німеччина

Особливості відновлення у Західній Німеччині були пов'язані із затвердженням федеративної системи устрою країни. До 1948–1949 рр. землі вже існували, а отже, на більшій частині німецької території не було потреби організовувати щось нове. Щоправда, кордони всіх земель за винятком чотирьох (Баварії, Гамбурга, Бремена і Саксонії) виявилися значно зміненими. Протягом 1945–1948 рр. у західних зонах окупації було проведено необхідні реформи адміністративного устрою, відновлено поділ на історичні землі, під контролем військових властей відроджено земельні ландтаги та уряди. Об'єднання англійської та американської зон окупації у так звану Бізонію у грудні 1946 р. призвело до формування об'єданого органу влади та управління. Ним стала Економічна рада (травень 1947 р.), що обиралася ландтагами і була повноважена затверджувати фінансово-економічні рішення⁹.

Основу західно-німецької стратегії післявоєнного відновлення становили засади господарської доцільності та соціальної справедливості. Пріоритет надавався активному державному стимулюванню виробництва товарів широкого вжитку, а також передбачалося стратегічне планування ключових економічних секторів. Урядом було взято курс на децентралізацію, декартелізацію та, певною мірою, «американізацію» німецької економіки¹⁰. Було прийнято низку ліберальних рішень, як-от скасування держконтролю за цінами на товари, скасування близько 90% регуляторних обмежень для бізнесу, введення податкових пільг для збільшення експорту тощо. Переважну частину державного бюджету було спрямовано на підтримку підприємництва, натомість витрати на утримання державної машини залишалися мінімальними. Водночас держава залишила окремі обмежувальні механізми, зокрема фіксовані ціни на вугілля, чавун, сталеві вироби та газ. Але у цілому це була політика, у якій удало поєднувалися вільна конкуренція з елементами державного регулювання. Роль держави

⁹ Кудряченко А. І. Федеративна Республіка Німеччина – друга німецька демократична держава. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 2(8). С. 140–158.

¹⁰ Janik M. Economic and Political Reconstruction and Development of FRG in the Period after World War II. *Historia i Polityka*. 2021. № 36(43). P. 139–151. DOI: <https://doi.org/10.12775/HiP.2021.018>

полягала в тому, щоб захищати ринкову економіку від монополізму. При цьому пряме втручання держави в операційну діяльність конкретних підприємств виключалося. Західні союзники не вивозили обладнання, як це робив СРСР у своїй зоні окупації за рахунок репарацій, не дозволяли мародерствувати. Це є важливим аспектом для розуміння стартових умов відновлення економіки післявоєнної Західної Німеччини¹¹.

Центральна координація відбудови в західній частині була слабкою: союзники блокували загальнонімецькі інституції, а землі відчайдушно охороняли власні компетенції. Федеральний уряд до 1960 р. мав досить обмежений вплив на містобудівну політику; основні закони ухвалювали землі. Характер відновлення змінювався з часом: у перші роки після війни домінували локальні ініціативи і необхідність дати людям дах над головою, хоча через десятиріччя думки планувальників були пов'язані з широким постмодерним переосмисленням міського простору, що вплинуло на ті об'єкти і території, які до 1980-х років ще не були відновлені.

Загалом доволі швидка відбудова територій у західних зонах окупації та у Федеративній Республіці Німеччина, як правило, була зорієнтована на історичну структуру поселень, оскільки підземна інфраструктура для водопостачання та відведення стічних вод у багатьох випадках була неушкодженою. Іншими чинниками були існуючі межі земельних ділянок та характер власності. З іншого боку, існувало багато містобудівних концепцій, які передбачали нове масштабне та швидке планування зруйнованих старих кварталів з їх щільною забудовою та вузькими вулицями. Із цієї перспективи руйнування здебільшого розцінювалося як шанс на новий початок та реалізацію ідеалів «сучасного містобудування». Концепції варіювали від реконструкцій із консервативною орієнтацією на традиції до абсолютно нового будівництва, яке ігнорувало старі структури та функції і прагнуло реалізовувати сучасні інноваційні задуми у будівництві.

Тип містобудівного планування в деяких містах визначався за зонами, частково залежно від ступеня руйнувань. У багатьох планах відновлення території з високим ступенем руйнувань були поділені на так звані «території перепланування» та власне «території відновлення». У зонах відновлення особлива увага приділялася подальшому використанню історичних будівель та наближенню форм відновлення до попереднього стану, особливо для історичних центрів міст¹².

¹¹ Юровський Б., Слюсар Н., Стройко Т. Німецьке економічне диво Аденауера та Ерхарда. 25 березня 2025. URL: <https://www.ilibertyinstitute.org/articles/nimeczke-ekonomichne-divo-adenauera-ta-erhada>

¹² Enss Carmen M. Heritage Making im Wiederaufbau. In: Atlas Kriegsschadenskarten Deutschland, Stadtkartierung und Heritage Making im Wiederaufbau um 1945. December 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/366206330_Kapitel_6_Heritage_Making_im_Wiederaufbau

До війни міста були позначені історичними будівлями та вулицями, які часто сягали середньовіччя, тому центральною проблемою у містах, що постраждали від війни, стало належне поводження із цінними будівлями. Ця проблема збереження пам'яток культури частково визначила також процеси їх відновлення. Прикладами відновлення зі збереженням історичного планування та відповідних ансамблів були старе місто Мюнстера та історичні центри Фройденштадта і Нюрнберга.

Відповідно до плану відновлення старого міста (Altstadt) **Нюрнберга** від 1950 р., мало бути відновлено не лише важливі пам'ятки архітектури, а й збережено історичну концепцію простору. Мета відновлення – збереження характерного міського ландшафту із замком, ратушею, міськими церквами за одночасного оновлення. Історичні будівлі відтоді лишаються орієнтирами для навколишньої нової забудови. Включення всього ансамблю старого міста Нюрнберга до Списку пам'яток архітектури Баварії у 1984 р. стало визнанням цього концептуального та містобудівного досягнення повоєнного періоду¹³.

На відміну від цього у **Касселі**, наприклад, була затверджена сучасніша розріджена забудова, а зруйновану нижню частину міста спланували з урахуванням перспектив розвитку автотранспорту. У цьому місті навіть стадіон Auestadion, будівництво якого завершилося у 1953 р., стоїть на руїнах часів Другої світової війни¹⁴.

Заможний **Мюнхен** відновили досить швидко, причому максимально консервативно слідуючи довоєнному генплану. Хоча місто було настільки зруйнованим, що існували плани побудувати його «з нуля» на озері Штарнберг. Однак завдяки Карлу Мейтінгеру, тодішньому міському планувальнику Мюнхена, ці плани було відхилено. Місто було реконструйовано. Зокрема, з 12 пошкоджених храмів, розташованих у старому місті, 11 було повністю відновлено. Через 12 років після закінчення війни населення Мюнхена перевищило 1 млн осіб¹⁵, тобто більше ніж подвоїлося. Уже до 1960-х років місто стало одним із головних політичних, економічних і культурних центрів Європи. Сюди потягнулися люди з усієї країни, а тому нестачі як у фінансуванні, так і в робочій силі не було. Як підсумок, Мюнхен нині виглядає ідеально й автентично, ніби нічого і не руйнувалося.

¹³ Bauernfeind M. Weichenstellungen für den Wiederaufbau in Nürnberg. URL: https://www.propellerhaus.de/wp-content/uploads/2021/04/Arbeitsheft15_2015_TagungPaderborn_AufsatzBauernfeind.pdf

¹⁴ Siemon T. Kassel: Neubeginn in einer Ruinenstadt nach 1945. 18.10.2023. URL: <https://www.hna.de/kassel/neubeginn-in-einer-ruinenstadt-91873928.html>

¹⁵ Nickels L. Wiederaufbau der Stadt München nach 1945. URL: https://www.planet-wissen.de/kultur/metropolen/muenchen_zwischen_renaissance_und_wolkenkratzen/wiederaufbau-nach-1945-100.html

Відбудова **Кельна** тривала з перших повоєнних років і до 1990-х. У 1946 р. архітектор і міський планувальник Рудольф Шварц, який наприкінці війни описав Кельн як «найбільшу купу уламків у світі», був призначений керівником Офісу реконструкції і в 1947 р. представив свій план відновлення. Хоча знесення, здається, передбачало різні варіанти реконструкції, планувальники вирішили відновити середньовічну центральну частину міста. Більшість вузьких вулиць було збережено, а будівлі відновлені до їхнього початкового довоєнного стану. Єдине, що було переглянуто, – це функція центральних вулиць, яка змістилася в бік офісних і комерційних об'єктів, що стало основою для створення великої пішохідної зони¹⁶.

Фаза інтенсивного відновлення у Федеративній Республіці Німеччина завершилася вже у 1970-х роках. Хоча деякі об'єкти і території підпали під реновацію значно пізніше. Важливими чинниками різноманітного оновлення окремих міст були конституційне забезпечення місцевого самоврядування та відповідне право самостійно планувати розвиток міста і відновлення. У цілому відбудова у ФРН була успішною з погляду кількісних показників (ліквідація житлової кризи, інтеграція біженців). Проте вона супроводжувалася суперечками між модернізмом і традиціоналізмом, між централізованими та локальними підходами. Дискусії про «гуманну» та «сучасну» архітектуру не припиняються й досі.

3. Кейс Німецької Демократичної Республіки

Радянська економічна політика в Німеччині відрізнялася суперечливістю поставлених цілей і досягнутих результатів. Отримання репарацій було пріоритетною її метою. Саме тому однією з найважливіших економічних реформ була націоналізація та реструктуризація промисловості. На першому етапі, відразу після закінчення війни, йшлося про фактичну експропріацію заводів і фабрик, власники яких мігрували на Захід.

В економічній та адміністративній політиці поєднувалися різні тенденції: з одного боку, за допомогою репарацій максимально сприяти відновленню та посиленню військової та економічної могутності СРСР і ослабленню Німеччини, щоб назавжди усунути німецьку загрозу миру; з іншого боку – відновити економіку Німеччини (спочатку до рівня, необхідного для виплати репарацій і забезпечення нормального існування німецького населення, потім – до рівня «молодшого соціалістичного брата», який буде підтримувати СРСР).

¹⁶ Ошемкова К. Кельн. Реконструкція як збереження міської ідентичності. 06 червня 2022 р. URL: <https://pragmatika.media/keln-rekonstrukcija-jak-zberezhennja-miskoi-identichnosti/>

Процес реформування адміністративно-територіального устрою Східної Німеччини після Другої світової війни був також пов'язаний із реорганізацією земель відповідно до нових кордонів Німеччини. Але з прийняттям конституцій земель, де були зафіксовані їхні повноваження, і розробленням Конституції НДР відбувався поступовий перехід до унітаризму. Радянське керівництво не бачило підстав для федералізму в мононаціональній країні.

Поголовна денацифікація керівних кадрів на всіх рівнях відразу після війни призвела до величезного дефіциту фахівців у різних галузях економіки. Поділом Німеччини на зони було перервано традиційні економічні зв'язки, а початок «холодної війни» унеможливив їх відновлення. Східна Німеччина була вимушена орієнтуватися виключно на Радянський Союз.

У радянській зоні окупації ресурси будівництва спочатку зосереджувалися на ліквідації завалів, тимчасовому ремонті та маленьких відновлювальних роботах із відбудови зруйнованих квартир. Через величезні репараційні зобов'язання перед СРСР масштабні роботи з відбудови в НДР почалися лише між 1955 та 1970 рр.

27 липня 1950 р. уряд НДР ухвалив 16 принципів містобудування. Вони стали переломним моментом в архітектурній політиці НДР і заклали основи реконструкції, яка базувалася на радянській моделі. Ними було закладено основу для масштабних реконструкцій та створення великих ансамблів, особливо в містах першої категорії (рис. 2). Нерідко цей документ розглядають як антитезу Афіньської хартії міст. Структура міста складалася з політичного центру з площами, проспектами для маршів, демонстрацій і житлових мікрорайонів. Стрижень концепції розкривається через цитату третього принципу: «Міста «самі по собі» не виникають і не існують. Міста значною мірою будуються промисловістю для промисловості. Зростання міста, чисельність населення та площа визначаються факторами, що формують місто, а саме промисловістю, адміністративними органами та культурними об'єктами, наскільки вони мають більше, ніж місцеве значення. У столиці важливість промисловості як чинника урбанізації відходить на другий план на користь адміністративних органів і культурних об'єктів. Визначення та підтвердження чинників, що формують місто, є виключно справою уряду»¹⁷. У 1950 р. урядом НДР було визначено 53 міста чи райони, що заслуговували на особливу підтримку¹⁸.

¹⁷ Die 16 Grundsätze des Städtebaus. URL: <https://www.bpb.de/themen/nachkriegszeit/wiederaufbau-der-staedte/64346/die-16-grundsaeetze-des-staedtebaus>

¹⁸ Bode, V. (2002) «Kriegszerstörung und Wiederaufbau deutscher Städte nach 1945», in Institut für Länderkunde (ed.) Nationalatlas Bundesrepublik Deutschland. Vol. 5: Dörfer und Städte (Spektrum Akademischer, Heidelberg) 88–91.

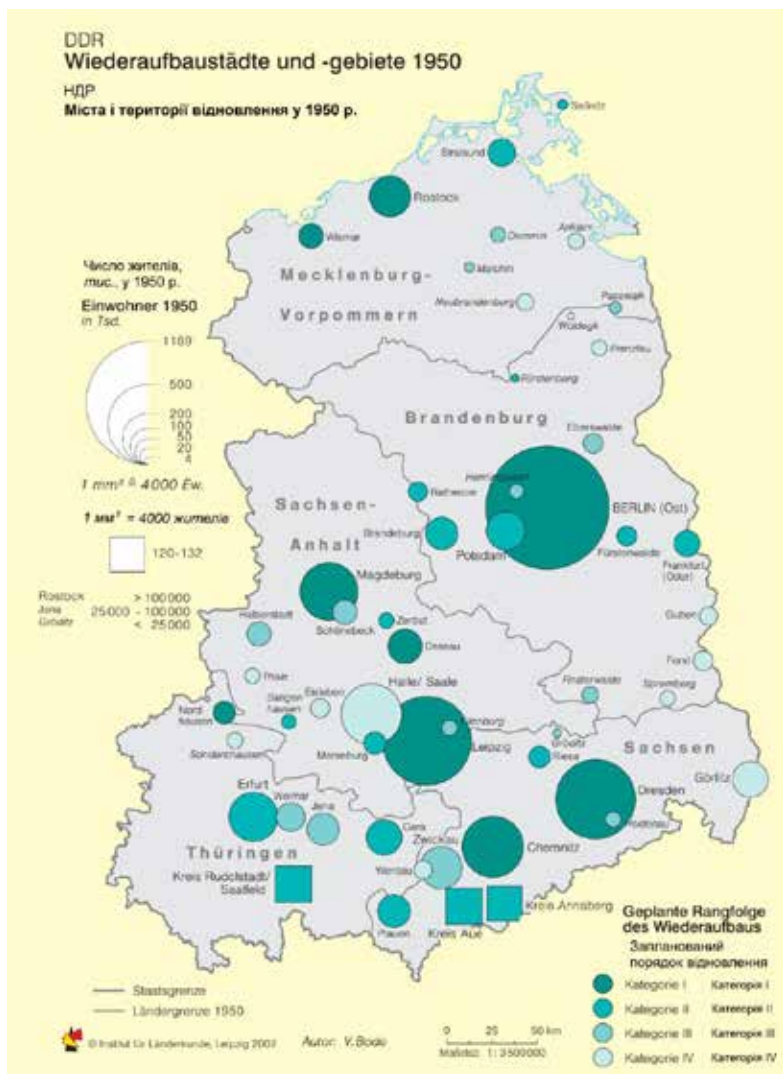

Рис. 2. Міста і території відновлення у Східній Німеччині (1950 р.)
(карта з т. 5 Національного атласу Німеччини, автори – В. Бодє,
К. Ханевинкель, Інститут регіональної географії, Лейпциг, 2002 р.)¹⁹

¹⁹ Bode, V. (2002) «Kriegszerstörung und Wiederaufbau deutscher Städte nach 1945», in Institut für Länderkunde (ed.) Nationalatlas Bundesrepublik Deutschland. Vol. 5: Dörfer und Städte (Spektrum Akademischer, Heidelberg) 88–91.

Якби не консолідований опір міської інтелігенції та «традиціоналістів», то багато зруйнованих східнонімецьких міст були б повністю зачищені від спадщини вже в перше повоєнне десятиліття. Більшість ідей про радикальну архітектурну революцію залишилися нереалізованими, оскільки необхідно було терміново забезпечити житлом знедолені сім'ї. І як базовий у НДР (і у ФРН) використовували так зване тимчасове житло.

Зокрема, бездомні жили в «хатинах Ніссена», які були розроблені канадським інженером Пітером Ніссеном ще в роки Першої світової війни. Вони являли собою збірні укриття з дахом із металевого профнастилу без будь-якої ізоляції чи оздоблення для тимчасового перебування. Зрозуміло, що умови життя в таких приміщеннях були дуже важкими (рис. 3).

Рис. 3. Тимчасове укриття – «хатини Ніссена»
(фото із сайту <https://www.ndr.de>²⁰)

Після війни у багатьох містах почали зводити нові райони з так званими «панельками». Перевагу було надано швидкому вирішенню проблеми розселення людей. І лише після падіння Берлінського муру та об'єднання Німеччини в багатьох містах взялися наводити лад в історичних центрах.

Орієнтирами містобудування НДР було підкреслено особливе значення центрів міст. Зокрема, у п. 6 зазначено: «Центр формує визначальне ядро міста. Центр міста є політичним центром життя його населення. У центрі міста розташовані найважливіші політичні, адміністративні та

²⁰ Nissenhütten: Unterkünfte für Ausgebombte nach dem Krieg. 10.06.2025. URL: <https://www.ndr.de/geschichte/schauplaetze/Nissenhuetten-Unterkuenfte-fuer-Ausgebombte-nach-dem-Krieg,nissenhuetten104.html>

культурні об'єкти. Площі у центрі міста – це місце, де проходять політичні демонстрації, марші та народні святкування у святкові дні. Центр міста побудований найважливішими та монументальними будівлями, домінує в архітектурній композиції міського плану та визначає архітектурний силует міста»²¹. Відповідно, зруйновані центри міст були незалежно від первісних меж ділянок переважно повністю перебудовані, тим більше що захоплені ділянки зазвичай переходили у народну власність. Типові ансамблі 1950-х років планувалися архітекторами в дусі соціалістичного реалізму і класицизму СРСР. Першим взірцем монументальності був проєкт «Сталіналеє» (на честь Сталіна) у Східному Берліні (рис. 4), у якому було втілено вищезазначений принцип розбудови центру. Іншими прикладами є: площа Россплац (у Лейпцигу як частина муніципального ландшафтного парку – «Променадне кільце»), Ланге-Штрассе у м. Росток (рис. 5) та дрезденський Старий ринок.

**Рис. 4. Колишня Сталіналеє у Берліні тепер має назву
Карл-Маркс-Алеє**

(фото із сайту <https://www.berliner-leben.de>)²²)

У *Дрездені* історичний центр міста розібрали буквально по цеглинках. Фрагменти історичних будівель, що представляли культурну

²¹ Die 16 Grundsätze des Städtebaus. URL: <https://www.bpb.de/themen/nachkriegszeit/wiederaufbau-der-staedte/64346/die-16-grundsaeetze-des-staedtebaus>

²² DDR-Prestigeobjekt als Weltkulturerbe. URL: <https://www.berliner-leben.de/stadt/architektur/ddr-prestigeobjekt-als-weltkulturerbe>

цінність, пронумерували й відклали на майбутнє для реставрації, а решта пішла на будматеріал для майбутніх мікрорайонів у стилі радянського реалізму. Знакові будівлі Дрездену (наприклад, Оперний театр чи Цвінгер) усе ж таки були спроектовані так, щоб зберегти довоєнний вигляд. Проте архітектурний вигляд багатьох будівель був осучаснений. Часто висміюванні західними архітекторами як робітничі палаци «пряничного» або «кондитерського» стилю, будівлі з даних проєктів були тим не менше згодом були визнані як архітектурні та історичні пам'ятки.

Рис. 5. Місто Росток, Ланге-штрасе, північна забудова, 2013 р.
(фото зі статті²³)

Отже, у НДР із 1950 р. відбувалася комплексна реорганізація простору за новими політично мотивованими моделями міського планування. Однак руйнування центрів міст унаслідок війни були настільки масштабними, що окремі міста втратили своє обличчя і, отже, свою ідентичність, а відновлення та подальший післявоєнний розвиток у деяких випадках не змогли усунути або компенсувати ці збитки, так що мешканці цих міст і досі сумують за втратою історично сформованої архітектурної спадщини. Навіть через 80 років після закінчення Другої світової війни деякі архітектурні рани міст ще не загоїлися, і відновлення триває.

²³ Kirchner J. Die lange Straße in Rostock (1953–58). Heimatschutzstil als eine Quelle der frühen DDR-architektur. Bd. 58 (2013): ICOMOS – Hefte des Deutschen Nationalkomitees. DOI: <https://doi.org/10.11588/ih.2013.4.20083>

ВИСНОВКИ

Відбудова у ФРН і НДР мала спільну відправну точку – дуже значне руйнування міст різних категорій після війни, проте її орієнтація була різною виходячи з різних політичних та ідеологічних рамок. У ФРН переважали децентралізовані ініціативи, ринкові механізми та поступовий перехід від функціоналізму до постмодернізму. У НДР – централізоване планування, соціалістичні «принципи містобудування», спочатку сталінський монументалізм, а згодом – індустріалізоване житлове будівництво та часткове повернення до реконструкції історичних центрів (рис. 6).

Рис. 6. Етапи повоєнної відбудови в ФРН і НДР: основні акценти
(побудовано автором)

Моделі відновлення обох країн досить швидко вирішили проблему житла, але різними шляхами: ФРН – через ринок і соціальну політику, НДР – через директивне планування та стандартизацію. Західна Німеччина набагато швидше почала відновлювальні роботи завдяки фінансуванню у тому числі в рамках Плану Маршалла. Якщо на Заході формувалося доволі плюралістичне архітектурне середовище, то в НДР архітектура була інструментом ідеології. Хоча у 1980-х роках і там увагу стали звертати на збереження історичних центрів як елемента культурної легітиматії режиму.

Обговорення проєктів реконструкції, які досі продовжуються вже в Об'єднаній Німеччині, характеризуються тим, що вони відбуваються з тривалим інтервалом після закінчення Другої світової війни. Ба більше, є робота над помилками і перегляд сумнівних рішень, які колись були

прийняті: подібні проекти не є рідкістю, особливо у Східній Німеччині, деякі з них можна розглядати як пізні завершення післявоєнної реконструкції.

АНОТАЦІЯ

Матеріал репрезентує аналіз історичного досвіду повоєнної реконструкції економіки та відновлення у Німеччині, яка підпала під найбільше в історії руйнування внаслідок союзних бомбардувань. Наведено масштаби руйнувань, охарактеризовано основні принципи відновлення постраждалих міст у перші повоєнні роки і поетапно після утворення ФРН і НДР у 1949 р. Проаналізовано основні відмінності просторових моделей відновлення, їхні інституційні рамки і передумови з наведенням прикладів реконструкції частин конкретних міст. Географам цей досвід цікавий тим, що він є класичним прикладом просторової трансформації території під впливом екстремальних чинників: війни, масових руйнувань, міграцій, зміни політичних режимів та економічних моделей.

Література

1. Судачек Д. Післявоєнна відбудова ФРН. *Центр Дністрянського*. 12 вересня 2022 р. URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-germany>
2. Meier M. Wiederaufbau und Wirtschaft in der direkten Nachkriegszeit. 20. April 2022. URL: <https://www.zukunft-braucht-erinnerung.de/wiederaufbau-und-wirtschaft-in-der-direkten-nachkriegszeit/>
3. Bode, V. (2002) «Kriegszerstörung und Wiederaufbau deutscher Städte nach 1945», in Institut für Länderkunde (ed.) Nationalatlas Bundesrepublik Deutschland. Vol. 5: Dörfer und Städte (Spektrum Akademischer, Heidelberg) 88–91.
4. Вербова О. Повоєнна відбудова економіки України на засадах сталого інноваційного розвитку: досвід Західної Німеччини. *Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи* : міжнародна колективна монографія / гол. редкол. д.е.н. В. В. Небрат ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2023. С. 129–145. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>
5. Судачек Д. Післявоєнна відбудова ФРН. *Центр Дністрянського*. 12 вересня 2022 р. URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-germany>
6. Каспрук В. Післявоєнне відродження Німеччини. 11 червня 2013 р. URL: <https://viktorkaspruk.wordpress.com/2013/06/11/післявоєнне-відродження-німеччини-2/>
7. Кудряченко А. І. Федеративна Республіка Німеччина – друга німецька демократична держава. *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 2(8). С. 140–158.

8. Janik M. Economic and Political Reconstruction and Development of FRG in the Period after World War II. *Historia i Polityka*. 2021. № 36(43). P. 139–151. DOI: <https://doi.org/10.12775/HiP.2021.018>
9. Юровський Б., Слюсар Н., Стройко Т. Німецьке економічне диво Аденауера та Ерхарда. 25 березня 2025. URL: <https://www.libertyinstitute.org/articles/nimeczke-ekonomichne-divo-adenauera-ta-erhada>
10. Enss Carmen M. Heritage Making im Wiederaufbau. In: Atlas Kriegsschadenskarten Deutschland, Stadtkartierung und Heritage Making im Wiederaufbau um 1945. December 2022. URL: https://www.researchgate.net/publication/366206330_Kapitel_6_Heritage_Making_im_Wiederaufbau
11. Bauernfeind M. Weichenstellungen für den Wiederaufbau in Nürnberg. URL: https://www.pro-pellerhaus.de/wp-content/uploads/2021/04/Arbeitsheft15_2015_TagungPaderborn_AufsatzBauernfeind.pdf
12. Siemon T. Kassel: Neubeginn in einer Ruinenstadt nach 1945. 18.10.2023. URL: <https://www.hna.de/kassel/neubeginn-in-einer-ruinenstadt-91873928.html>
13. Nickels L. Wiederaufbau der Stadt München nach 1945. URL: https://www.planet-wissen.de/kultur/metropolen/muenchen_zwischen_renaissance_und_wolkenkratzen/wiederaufbau-nach-1945-100.html
14. Ошемкова К. Кельн. Реконструкція як збереження міської ідентичності. 06 червня 2022 р. URL: <https://pragmatika.media/keln-rekonstrukcija-jak-zberezhenja-miskoi-identichnosti/>
15. Die 16 Grundsätze des Städtebaus. URL: <https://www.bpb.de/themen/nachkriegszeit/wiederaufbau-der-staedte/64346/die-16-grundsaeetze-des-staedtebaus>
16. Nissenhütten: Unterkünfte für Ausgebombte nach dem Krieg. 10.06.2025. URL: <https://www.ndr.de/geschichte/schauplaetze/Nissenhuetten-Unterkuenfte-fuer-Ausgebombte-nach-dem-Krieg,nissenhuetten104.html>
17. Die 16 Grundsätze des Städtebaus. URL: <https://www.bpb.de/themen/nachkriegszeit/wiederaufbau-der-staedte/64346/die-16-grundsaeetze-des-staedtebaus>
18. DDR-Prestigeobjekt als Weltkulturerbe. URL: <https://www.berliner-leben.de/stadt/architektur/ddr-prestigeobjekt-als-weltkulturerbe>
19. Kirchner J. Die lange Straße in Rostock (1953–58). Heimatschutzstil als eine Quelle der frühen DDR-architektur. Bd. 58 (2013): ICOMOS – Hefte des Deutschen Nationalkomitees. DOI: <https://doi.org/10.11588/ih.2013.4.20083>

Information about the author:

Gukalova Iryna,

Doctor of Geographical Sciences, Professor
Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine
44, Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine